

МІЖНАРОДНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ МАЛИХ ТА СЕРЕДНІХ ПІДПРИЄМСТВ

A. Voloshyn,
PhD student, National university of Kyiv-Mohyla Academy", Kyiv

INTERNATIONAL COMPETITIVENESS OF UKRAINIAN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES

На сучасному етапі розвитку світова економічна система зазнає трансформаційних змін під впливом процесу глобалізації. Такий процес здійснює опосередкований вплив не тільки на суб'єктів економіки, а й вимагає адекватних змін у економічній політиці країн. Фінальним етапом будь-яких структурних змін у країнах з перехідною економікою прийнято вважати досягнення сталою економічного зростання. Одним з ключових факторів такого зростання є малі та середні підприємства (МСП). У розвинутих країнах світу МСП є одним з ключових детермінантів розвитку національних економік, вони забезпечують зайнятість населення, займаються інноваційною діяльністю, створюють якісно нові сектори економіки, формують національну конкурентоспроможність. Тому складно переоцінити значення малих та середніх підприємств як класу економічних агентів для господарської системи України. На сучасному етапі інтернаціоналізація є одним із шляхів розвитку діяльності МСП. Створення умов для успішного процесу інтернаціоналізації забезпечить не тільки зростання рівня конкурентоспроможності малих та середніх підприємств в Україні, а й створить синергетичний ефект для зростання національної конкурентоспроможності в цілому. У статті розглянуто теоретичні та практичні аспекти діяльності малих та середніх підприємств (МСП) на прикладі економіки України. Проаналізовано теоретичні аспекти конкурентоспроможності як процесу діяльності підприємства; залежність рівня конкурентоспроможності підприємства та процесу інтернаціоналізації; охарактеризовано чинники, які негативно впливають на кількість МСП в Україні; розглянуто діяльність МСП в ЄС та фактори впливу на їх конкурентоспроможність; зроблено порівняльний аналіз сектору МСП в Україні та ЄС за ключовими економічними параметрами (поширення у відсотковому співвідношенні у загальній кількості зареєстрованих підприємств, прибуток, згенерована додана вартість) проаналізовано міжнародний досвід усунення цих бар'єрів та можливість його впровадження в Україні у ключі підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняних МСП.

At the present stage of development, the global economic system is undergoing transformational changes under the influence of the process of globalization. This process has an indirect influence not only on the subjects of the economy, but also requires adequate changes in the economic policy of the countries. The final stage of any structural change in the transition economies is considered to be the achievement of sustainable economic growth. One of the key factors for such growth is small and medium enterprises (SMEs). In developed countries, SMEs are one of the key determinants of the development of national economies — they provide employment, innovate, create qualitatively new sectors of the economy, form a national competitiveness. Therefore, it is difficult to overestimate the value of small and medium enterprises as a class of economic agents for the economic system of Ukraine. At the present stage, internationalization is one of the ways in which the business of small and medium enterprises is active. Creating the conditions for a successful internationalization process will ensure not only the growth of the competitiveness of small and medium enterprises in Ukraine, but also create a synergistic effect for the growth of national competitiveness in general. The article deals with theoretical and practical aspects of activity of small and medium enterprises (SMEs) on the example of the Ukrainian economy. Theoretical aspects of competitiveness as a process of enterprise activity are analyzed; the degree of competitiveness of the enterprise and the process of internationalization; characterized factors that negatively affect the number of SMEs in Ukraine; the activity of SMEs in the EU and factors influencing their competitiveness are considered; a comparative analysis of the SME sector in Ukraine and the EU was carried out based on key economic parameters (percentage distribution in the total number of registered enterprises, profit, generated value added), international experience was analyzed for eliminating these barriers and the possibility of its introduction in Ukraine in the key to improving the competitiveness of domestic SMEs.

Ключові слова: малі та середні підприємства, інтернаціоналізація, інноваційна діяльність, конкурентоспроможність, конкурентна перевага.

Key words: small and medium enterprises, internationalization, innovation activity, competitiveness, competitive advantage.

ВСТУП ТА ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Конкурентоспроможність — це складна економічна категорія, яка може розглядатися в різних вимірах: конкурентоспроможність товару; конкурентоспроможність підприємства; галузева конкурентоспроможність, конку-

рентоспроможність країни. Між усіма цими рівнями існує тісна взаємозалежність — конкурентоспроможність країн та галузей в остаточному підсумку залежить від конкурентоспроможності конкретного підприємства випускати конкурентоспроможний товар.

У багатьох розвинених країнах малий і середній бізнес відіграє дуже важливу економічну і соціальну роль і являє собою основу розвитку середнього класу — МСП забезпечує стабільний розвиток економіки. Наприклад, у країнах ОЕСД 95% кількості всіх підприємств складають саме МСП, які створюють в середньому 60—70% робочих місць у цих країнах [8].

Залежність між різними вимірами конкурентоспроможності, швидкі структурні зміни в глобальній економіці обумовлюють наявність різних підходів до визначення цієї категорії.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

На сучасному етапі більшість науковців виходять з того, що конкурентоспроможність підприємства по суті є певною перевагою над конкурентами.

Так О. Ідрісов зазначає, що враховуючи глобалізаційні зв'язки на нинішньому етапі, недоцільно розділяти національну та міжнародну конкурентоспроможність, оскільки національний ринок будь-якої країни вже фактично є частиною глобального ринку [10].

Але не зважаючи на різноманітність поглядів і формулювань поняття конкурентоспроможності підприємства можна виділити кілька цілком конкретних підходів до трактування цієї концепції.

Найбільш розповсюдженою є точка зору, за якої в основі конкурентоспроможності підприємства лежить конкурентоспроможність продукції. Конкурентоспроможність підприємства є комплексним поняттям і охоплює цілу низку взаємозалежностей між усіма сферами діяльності підприємства, але є похідною від конкурентоспроможності продукції.

Аналіз наукових наробок вітчизняних і зарубіжних авторів показує різноманітність поглядів і формулювань конкурентоспроможності підприємства. При цьому можна виділити такі напрями:

1) конкурентоспроможність підприємства будується на основі конкурентоспроможності продукції (Т. Коно, А.Ю. Юданов);

2) конкурентоспроможність як оцінка за системою показників (І.А. Бланк, Герчикова І.Н., В.Ф. Оберемчук, Воронкова А.Е.);

3) конкурентоспроможність як перевага даного суб'єкта (підприємства) над іншими учасниками (А.П. Градов, Е. Млоток, О.В. Савчук, М. Портер);

4) конкурентоспроможність підприємства як властивість суб'єкта господарювання (Войчак А.В., Павленко А.Ф., П.С. Зав'ялов, Р. Фатхудінов) [10].

НЕВИРІШЕНІ ПРОБЛЕМИ

Враховуючи наявні теоретичні дослідження щодо діяльності МСП, шляхів та методів інтернаціоналізації, досі неповністю опрацьовано умови та бар'єри інтернаціоналізації МСП у країнах з перехідною економікою, зокрема в Україні та потенційні шляхи їх вирішення саме в контексті конкурентоспроможності.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ СТАТТІ

Основною метою статті є проаналізувати поточну ситуацію МСП в Україні (кількісні характеристики, інституційне середовище, проблеми розвитку); порівняти з ситуацією МСП в ЄС; проаналізувати існуючі передумови та бар'єри інтернаціоналізації та міжнародний досвід в усуненні цих бар'єрів.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Світовий Економічний форум розглядає конкурентоспроможність як сукупність інституцій, політик, а також факторів, що визначають рівень продуктивності економіки.

Основоположним фактором формування цієї категорії є продуктивність. Вона призводить до зростання рівня доходів і покращення добробуту в економіці всіх її контрагентів.

Конкурентоспроможною можна вважати ту економіку, в якій зростання відбувається стабільно та інклюзивно, що означає більшу ймовірність того, що всі контрагенти в суспільстві виграють від результатів економічного зростання.

Водночас існує велика кількість трактувань конкурентоспроможності підприємства. Так, Р. Фатхудінов розглядає конкурентоспроможність підприємства як здатність випускати конкурентоспроможну продукцію.

П.С. Зав'ялов розглядає конкурентоспроможність як можливість підприємства успішно вести господарську діяльність з отриманням прибутку. При цьому варто розрізнити вищезазначену конкурентоспроможність від звичайної господарської діяльності.

Одним із важливих факторів швидкого зростання конкурентоспроможності МСП є їх розмір. Так, Ротвел (1989) і Шерер (1991) виявили, що завдяки своїм малим розмірам, представники сектору МСП можуть швидше впроваджувати інновації ніж великі фірми — в них менше часу витрачається на бюрократію, і менеджмент малих фірм не боїться ризикувати управлінськими рішеннями на відміну від керівників великих фірм.

Конкурентоспроможність МСП у значній мірі залежить від регуляторного середовища, якому вони діють, а також відрізняються вразливістю до ринкових невдач, неефективності або невідповідності державних політик підтримки (Кальвіно, 2016). Тому прозорі регуляторні умови, ефективна судова система є важливими засобами підтримки МСП, особливо в інноваційних високоризикових секторах економіки.

Інтернаціоналізацію підприємства варто розглядати як прояв наявності певного рівня конкурентоспроможності. Глобалізація економіки і тісні економічні зв'язки передбачають наявність конкурентоспроможності у підприємства для успішної діяльності за межами національного ринку.

Йохансон та Валле (1990) розглядають процес інтернаціоналізації як взаємодію між послідовним розвитком знань про зовнішні ринки та поступовим залученням ресурсів для міжнародних ринків. При цьому вони вирізняють 2 аспекти процесу — динамічний і статичний.

Під динамічним аспектом розуміється сценарій, коли ресурси впливають на процес прийняття рішень у часі та тип заходів, які буде здійснювати підприємство. Статичний сценарій передбачає розподіл ресурсів на міжнародні ринки — підприємство буде збільшувати рівень своєї інтернаціоналізації у прямій залежності зі збільшенням знань про міжнародні ринки [5].

Б. Овіатт і П. МакДугалл (2000) обґрунтували, що однією з передумов для інтернаціоналізації невеликого підприємства є "міжнародне підприємництво" як "поєднання інноваційної і схильної до ризику поведінки, що виходить за національні кордони і спрямованої на створення економічних агентів, які формують додану вартість" [6].

Швидкість та мету інтернаціоналізації "міжнародних нових компаній" П. Макдугалл розглядає через призму "отримання конкурентних переваг на основі придбання ресурсів і збуту виробленої продукції в інші країни" [6].

Емпіричні дослідження показують, що підприємства-експортери більш продуктивні ніж підприємства, які працюють тільки на національному ринку. В науковій літературі існує дві точки зору, які пояснюють позитивну кореляцію між експортною діяльністю та продуктивністю підприємства — "Самовідбір" та "Навчання шляхом експорту".

"Самовідбір" передбачає, що лише більш продуктивні підприємства можуть займатися експортною діяльністю, оскільки вони самостійно розуміють плюси інтернаціоналізації. Фактично це є прикладом "ex-ante" підходу до аналізу діяльності.

"Навчання шляхом експорту" (як різновид "learning by doing") передбачає якщо підприємство здійснює про-

Таблиця 1. МСП та великі підприємства: кількість підприємств, рівень зайнятості та рівень доданої вартості (ЄС-28, нефінансовий сектор, 2016 р.)

	Мікро	Малі	Середні	МСП	Великі	Всі разом
Кількість підприємств						
В тис. од.	22232	1392	225	23849	45	23894
У % від загальної кількості	93	5.8	0.9	99.8	0.2	100
Кількість зайнятих						
В тис. од.	41669	27982	23398	93049	46665	139714
У % від загальної кількості	29.8	20	16.7	66.6	33.4	100
Згенерована додана вартість						
В трл. євро	1482	1260	1288	4030	3065	7095
У % від загальної кількості	20.9	17.8	18.2	56.8	43.2	100

Джерело: [1].

цес торгівлі — воно відповідно знає про можливі позитивні ефекти від інтернаціоналізації (технічні, управлінські інновації). Відповідно ці знання впливають на вибір стратегії розвитку підприємства (М. Кастелло, 2010) [7].

При цьому існують такі причини, які створюють ризики для процесу інтернаціоналізації:

- 1) висока нестабільність іноземних ринків (економічні/ фінансові умови);
- 2) географічна віддаленість ринків;
- 3) регіональні особливості бізнес-середовища.

Емпірично доведено зв'язок між процесом інтернаціоналізації (виходом на міжнародні ринки) та успішністю МСП. Зокрема, Фолк та Гастен (2015) на основі статистики 110 тис. підприємств з 19 країн членів ЄС обрахували, що МСП — експортери на 13% продуктивніші ніж підприємства, які не ведуть міжнародної діяльності [6].

Кадоцки (Кадоцки, 2006) виділив такі фактори, що впливають на конкурентоспроможність європейських МСП:

- 1) зовнішні фактори, такі як зайнятість, продуктивність, можливості залучення капіталу, глобалізація як процес, ділові відносини, альянси та мережі;
- 2) внутрішні чинники — маркетингова діяльність, інноваційна діяльність, продуктивність, розвиток знань, організаційна структура, економічна ефективність.

Згідно з дослідженнями Європейської комісії (2010) підприємства, які здійснюють міжнародну діяльність, втричі частіше здійснюють випуск нових товарів, ніж вітчизняні підприємства і ріст їхньої діяльності проходить вдвічі швидше [2].

Класифікація МСП в Україні та країнах ЄС майже повністю ідентична, класифікуючими ознаками є кількість зайнятих, отриманий прибуток та балансовий звіт [4].

В Україні відповідно діяльність МСП регламентується Законами України "Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні", "Про національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні".

Якщо розглянути відсоткове співвідношення кількості МСП в ЄС та Україні від загальної кількості підприємств, то можна спостерігати що Україна знаходиться на лідируючих позиціях за цим показником.

Внесок МСП (нефінансовий сектор) в зростання рівня зайнятості особливо важливий в Естонії, Кіпрі, Греції, Італії, Литві, Латвії, Мальті та Португалії, де МСП створюють 2/3 робочих місць в нефінансовому секторі (2016 р.).

Водночас в Україні діяльність МСП характеризується наступними факторами:

- 1) більше половини МСП не планують виходити на нові географічні ринки протягом наступних двох років. Основні причини цього — брак фінансування, відсутність партнерів за кордоном та непередбачуваність торговельної політики України (2016 р.);

- 2) МСП переважно працюють на ринку міста чи області.

Загалом статистичний портрет МСП в Україні виглядає наступним чином:

За даними структурними показниками українські МСП знаходяться на одному рівні з країнами ЄС, зокрема по відсотковому співвідношенню малих та середніх підприємств від загальної кількості зареєстрованих. Так у 2016 р. у ЄС середні та малі підприємства у відсотковому співвідношенні від загальної кількості становили 0.9% та 5.8% відповідно, а в Україні середні підприємства (0.8%) та малі підприємства (15.6%).

Також починаючи з 2012 р., в Україні спостерігається тенденція зростання кількості зареєстрованих МСП.

Фінансова ситуація українських МСП, зокрема за показником реалізованої продукції, знаходиться в схожій структурній динаміці, що і в ЄС — спостерігається збільшення показників за останні роки.

Так, з 2010 по 2017 рр. обсяг реалізованої продукції середніми підприємствами (млн грн) зріс на 42 %, а в малих підприємств — на 38% відповідно.

Суто в якісному плані, сектор МСП в Україні є менш конкурентоспроможним, менш інтернаціоналізованим, а українське регуляторне середовище МСП є менш ефективним порівняно з європейським.

Основними перепонами для процесу інтернаціоналізації МСП в ЄС є:

- 1) пошук споживачів;
 - 2) доступність до фінансування;
 - 3) витрати на виробництво та робочу силу;
 - 4) наявність кваліфікованих робітників та менеджерів-управлінців;
 - 5) регуляторна діяльність;
- Водночас українські МСП (опитування АВСА-2016) вказали такі причини, які створюють проблеми для їх діяльності як на внутрішньому ринку, так і в процесі інтернаціоналізації:
- 1) несприятлива економічна ситуація в країні;
 - 2) відсутність ринку для товару/ послуги, який/ яка реалізується;
 - 3) політична нестабільність;
 - 4) відсутність фінансових можливостей та високої ставки кредитів [3].

Виходячи з проведеного аналізу проблем функціонування МСП в Україні та ЄС і зокрема часткового збігу причин, було проаналізовано міжнародний досвід усунення цих проблем.

Міжнародний досвід політик сприяння інтернаціоналізації МСП можна згрупувати за такими напрямками:

- 1) фінансові — надання фінансових інструментів (пільгові кредити, зменшені ставки оподаткування) представникам МСП (наприклад Економічний план Канади);
- 2) адміністративні — до даної групи методів відносяться заходи, пов'язані зі зменшенням/ спрощенням процедур реєстрації МСП (наприклад, політика ЄС "REACH" — реєстрація, оцінка, авторизація МСП; закон про уніфікацію ліцензування в Ізраїлі; спрощення ліцензійних вимог в Греції з 2014 р.);
- 3) консультативні — проведення заходів, спрямованих на забезпечення зростання рівня обізнаності МСП про наявні можливості для виходу на міжнародні ринки (наприклад он-лайн платформа "ALTINN" в Норвегії; "The Entrepreneurial School" в ЄС);
- 4) заходи, спрямовані на допомогу по залученню робочої сили, найму та навчанню [6; 7].

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Загалом можна виділити такі теоретичні переваги від інтернаціоналізації МСП:

Таблиця 2. Кількісна статистика МСП в Україні

Рік	Усього	Середні, тис.	Малі, тис.	% середніх підприємств	% малих підприємств
2010	2183928	20983	357241	0.96	16.36
2011	1701620	20753	354283	1.22	20.82
2012	1600127	20189	344048	1.26	21.50
2013	1722070	18859	373809	1.10	21.71
2014	1932161	15906	324598	0.82	16.80
2015	1974318	15203	327814	0.77	16.60
2016	1865530	14832	291154	0.80	15.61
2017	1805059	14937	322920	0.83	17.89

Джерело: [9].

Таблиця 3. Фінансова діяльність МСП в Україні

Рік	Обсяг реалізованої продукції середніми підприємствами, млн грн	Обсяг реалізованої продукції, малими підприємствами, млн грн
2010	1396364,3	568267,1
2011	1607628,0	607782,4
2012	1769430,2	672653,4
2013	1662565,2	670258,5
2014	1723151,5	705000,5
2015	2168764,8	937112,8
2016	2668695,7	1177385,2
2017	3296417,9	1482000,7

Джерело: [9].

10. Тарнавська Н.П. Управління конкурентоспроможністю підприємств: теорія, методологія, практика. — Тернопіль: Економічна думка, 2008. — 570 с.

References:

1. European Commission (2015), "The annual report for European SMEs 2014/2015", available at: http://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/performance-review/index_en.htm (Accessed 20 Jan 2019).
2. UPS Ltd. (2015), "European SME Exporting Insights Study", available at: https://www.ups.com/media/news/en/gb/European_SME_Exporting_Insights_Study_2015.pdf (Accessed 20 Jan 2019).
3. USAID (2017), "Annual Business Climate Assessment 2016: National and Regional Dimensions", available at: http://www.ier.com.ua/ua/sme_development/ABCA?pid=5789 (Accessed 20 Jan 2019).
4. European Commission (2019), "Definition of SMEs", available at: http://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/sme-definition/index_en.htm (Accessed 20 Jan 2019).
5. Martino, G. (2015), "Internationalisation of SMEs Enterprise Europe Network, Committee of the Regions - Eurochambres Seminar on SME Internationalisation December 9th", available at: [http://cor.europa.eu/en/events/Documents/EER/SME%20internal.%20\(09-12-2015\)/Panel%201-2%20Mattin%C3%B2.pdf](http://cor.europa.eu/en/events/Documents/EER/SME%20internal.%20(09-12-2015)/Panel%201-2%20Mattin%C3%B2.pdf) (Accessed 20 Jan 2019).
6. Meijaard, J. Brand, M. J. and Mosselman, M. (2005), "Organisational Structure and Performance in Dutch Small Firms", Small Business Economics, vol. 25, pp. 83—96.
7. McDougall, P. Ph. and Oviatt, B. M. (2000), "International Entrepreneurship: The Intersection of Two Research Paths", Academy of Management Journal, Vol. 43, No. 5.
8. OECD (2017), OECD Business and Finance Outlook 2017, OECD Publishing, Paris, France.
9. State Statistics Service of Ukraine (2019), available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 20 Jan 2019).
10. Tarnavs'ka, N. P. (2008), Upravlinnia konkurentosproможnistiu pidpriemstv: teoriia, metodolohiia, praktyka [Managing the Competitiveness of Enterprises: Theory, Methodology, Practice], Ekonomichna dumka, Ternopil', Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2019 р.

1) діяльність на міжнародному рівні розширює можливості вибору постачальників проміжних складових товару/ послуг;

2) створення виробничих/ збутових/ торгових підрозділів на закордонних ринках розширить збутову мережу підприємств і може призвести до зменшення витрат на виробництво;

3) здійснення продажів на зовнішніх ринках дозволить МСП використовувати ефект масштабу;

4) регіональна диверсифікація доходів МСП дозволить стати більш стійкими у фінансовій діяльності;

5) діяльність на міжнародному ринку, міжнародна конкуренція стимулюватиме постійше вдосконалення продукту та впровадження різних типів інновацій;

6) при здійсненні інноваційного процесу, інтернаціоналізовані МСП мають змогу залучати іноземний досвід у свою діяльність.

Водночас існують такі бар'єри для процесу інтернаціоналізації МСП в Україні:

1) недостатній попит очолює рейтинг перешкод зростання бізнесу у 2016 році, перевищивши за важливістю несприятливу політичну ситуацію, яка була головною перешкодою для бізнесу у 2015 році;

2) високі ставки податків та складне адміністрування податків;

3) низький рівень довіри бізнесу до держави;

4) часті зміни економічного законодавства, високий регуляторний тиск та корупція;

5) несприятлива економічна ситуація в країні та брак ринку на товари або послуги (тобто брак попиту та низька купівельна спроможність населення);

6) брак фінансових можливостей та політична нестабільність [3].

Проаналізований міжнародний досвід вирішення проблем функціонування МСП в Україні надає інструментарій для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних малих та середніх підприємств як на внутрішньому, так і міжнародному ринках.

Література:

1. The annual report for European SMEs 2014/2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/performance-review/index_en.htm
2. 2015 European SME Exporting Insights Study / — Режим доступу: https://www.ups.com/media/news/en/gb/European_SME_Exporting_Insights_Study_2015.pdf
3. Дослідження ABCA http://www.ier.com.ua/ua/sme_development/ABCA?pid=5789. — Режим доступу
4. Європейська Комісія. Визначення МСП [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/growth/smes/businessfriendly—environment/sme-definition/index_en.htm
5. Martino G. Internationalisation of SMEs Enterprise Europe Network, Committee of the Regions — Eurochambres Seminar on SME Internationalisation December 9th, 2015: [http://cor.europa.eu/en/events/Documents/EER/SME%20internal.%20\(09-12-2015\)/Panel%201-2%20Mattin%C3%B2.pdf](http://cor.europa.eu/en/events/Documents/EER/SME%20internal.%20(09-12-2015)/Panel%201-2%20Mattin%C3%B2.pdf)
6. Meijaard J., Brand M. J. and Mosselman M. (2005), Organisational Structure and Performance in Dutch Small Firms, Small Business Economics 25: 83-96.
7. Patricia Phillips McDougall and Benjamin M. Oviatt /International Entrepreneurship: The Intersection of Two Research Paths, Academy of Management Journal. — Vol. 43, No. 5.
8. OECD (2017h), OECD Business and Finance Outlook 2017, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264274891-en>
9. Державна служба статистики України. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>